

College van 10 januari 1979

Methodekwesties. – Veronderstellen dat de universalia niet bestaan. – Samenvatting van wat het vorig jaar is behandeld: de begrensde doelstelling van een bestuur dat opereert vanuit de staatsraison (buitenlandse politiek) en de onbegrensde doelstelling van de controlestaat (binnenlandse politiek). – Het recht als grondslag voor een inperking van de staatsraison van buitenaf. – Invalshoek voor de collegereeks van dit jaar: de politieke economie als grondslag voor de inperking van de bestuursraison van binnenuit. – Waar het bij dit onderzoek in grote lijnen om gaat: de koppeling van een reeks praktijken aan een waarheidsregime en het stempel dat daarmee wordt gedrukt op de werkelijkheid. – Wat is het liberalisme?

U kent het citaat dat Freud in zijn werk aandraagt: *Acheronta movebo*.¹ Aan de reeks colleges van dit jaar zou ik een ander motto willen meegeven, een minder bekend citaat, afkomstig van iemand die ook minder bekend is: de Engelse staatsman Walpole,² die over zijn eigen optreden als bestuurder zei: *Quieta non movere*,³ ofwel: wat in rust is moet je onberoerd laten. In zekere zin staat dit lijnrecht tegenover het motto van Freud. Ik wil in dit collegejaar verdergaan met waar ik vorig jaar ben begonnen, namelijk met een reconstructie van de geschiedenis van wat zou kunnen worden omschreven als de kunst van het besturen, het regeren, het leiding geven. U zult zich herinneren dat die uitdrukking voor mij werkelijk de strikte betekenis had van ‘de kunst van het besturen’, dat ik de term ‘besturen’ gebruikte met voorbijgaan aan de talrijke andere manieren, vormen en mogelijkheden die er zijn om mensen de weg te wijzen, richting te geven aan hun handelen, hun acties en reacties in te perken enzovoort. Dus ik heb me niet willen buigen over wat gewoonlijk wordt opgevat, over wat lange tijd werd opgevat als het leiding geven aan kinderen of aan families, het bestieren van een huis, het heersen over andermans geest of over een gemeenschap etc. Het enige waar ik mijn blik op richtte, zoals ik ook dit jaar zal doen, is op het besturen van mensen in de mate en uitsluitend in de mate waarin besturen gelijkstaat aan het uitoefenen van politiek gezag.

Dus 'besturen' in de beperkte zin des woords. Hetzelfde geldt voor 'kunst', want onder de 'kunst van het besturen' verstond ik vorig jaar niet de manier waarop bestuurders feitelijk hebben bestuurd. Ik heb mij niet verdiept, noch wil ik me gaan verdiepen in de feitelijke praktijk van het besturen zoals die zich heeft ontwikkeld, door her en der te kijken naar de situatie waar het om ging, naar de problemen die zich aandienen, de tactieken die werden gekozen, de instrumenten die werden gebruikt, vervaardigd, aangepast enzovoort. Ik heb me willen verdiepen in de kunst van het besturen, dat wil zeggen in de weloverwogen manier om zo goed mogelijk te besturen en ook, en tegelijkertijd, in het nadenken over de best mogelijke manier van besturen. Dus heb ik geprobeerd greep te krijgen op het onderdeel van de reflectie in de praktijk van het besturen en op de reflectie over die praktijk. In zekere zin was mijn onderzoek gericht op het zelfbewustzijn van het bestuur, en dan nog ervaar ik de term 'zelfbewustzijn' als hinderlijk. Ik gebruik dat woord verder niet meer, maar zeg liever dat wat ik heb geprobeerd, en wat ik dit jaar weer zou willen oppakken, gaat over de manier waarop binnen en buiten het bestuur, en in ieder geval zo dicht mogelijk bij de bestuurspraktijk, getracht is de praktijk van het besturen te conceptualiseren. Ik wil proberen te bepalen op welke manier de afbakening heeft plaatsgevonden van het domein van de bestuurspraktijk, alsook van de verschillende onderwerpen waarmee die praktijk zich bezighoudt, van haar algemene regels, van de globale doeleinden die worden nagestreefd opdat er optimaal kan worden bestuurd. Kortom, het gaat dus eigenlijk om een studie van de rationalisering van de bestuurspraktijk bij het uitoefenen van de politieke soevereiniteit.

Dit impliceert meteen een bepaalde methodologische keuze, waar ik nog uitvoeriger op zal terugkomen. Ik wil nu vooral benadrukken dat een keus om te spreken over de praktijk van het besturen en die praktijk als vertrekpunt te nemen, vanzelfsprekend een volstrekt expliciete manier is om niet te beginnen bij begrippen als soeverein en soevereiniteit, volk en onderdanen, staat en samenleving en al deze begrippen niet als oorspronkelijk en onomstotelijk gegeven te beschouwen, al die universalia die in de sociologische evenals in de historische en filosofische analyse worden gebruikt om feitelijk rekenschap te geven van de bestuurspraktijk. Ik wil precies andersom te werk gaan, dus ik wil beginnen bij de praktijk zoals

ze zich aandient en zoals ze tegelijkertijd voorwerp van reflectie en rationalisatie is, om van daaruit te zien hoe de feitelijke totstandkoming mogelijk wordt van een aantal zaken waarvan de status uiteraard nader zal moeten worden onderzocht, en dan denk ik bijvoorbeeld aan de staat en de samenleving, aan de vorst en de onderdanen. Anders gezegd: in plaats van de universalia als vertrekpunt te nemen en daar concrete verschijnselen uit af te leiden, dus in plaats van uit te gaan van de universalia als het raster van begrijpelijkheid dat onontbeerlijk is voor het doorgronden van een aantal concrete praktijken, wil ik beginnen bij die concrete praktijken en de universalia als het ware door het raster van die praktijken halen. Dit valt niet samen met het zogeheten historicistisch reductionisme, want waar zou een dergelijk reductionisme in moeten bestaan? Dan zouden we juist weer moeten uitgaan van de universalia zoals ze zijn gegeven, en moeten bekijken hoe de geschiedenis ze varieert, ze verandert of uiteindelijk hun onbruikbaarheid vaststelt. Het historicisme neemt als vertrekpunt het universele en haalt dat als het ware door de rasp van de geschiedenis. Mijn benadering is precies omgekeerd. Als uitgangspunt neem ik een zowel theoretische als methodologische beslissing, namelijk de beslissing om te veronderstellen dat de universalia niet bestaan. En dan vraag ik aan de geschiedenis en aan de geschiedkundigen: ziet u een mogelijkheid om aan geschiedschrijving te doen zonder a priori te veronderstellen dat er zoiets bestaat als de staat, de samenleving, de soeverein en de onderdanen? Toen ik me met de waanzin bezighield, vroeg ik ook niet: bestaat de waanzin? Mijn methode was toen ook niet dat ik ging onderzoeken of de geschiedenis me zoiets als de waanzin opleverde, me de waanzin in handen gaf, vervolgens te concluderen dat ze me niet zoiets als de waanzin opleverde en dat de waanzin dus bestaat niet. Zo redeneerde ik niet, dat was niet mijn feitelijke methode. De methode was: veronderstel dat de waanzin niet bestaat, wat voor geschiedenis valt er dan te maken van de uiteenlopende gebeurtenissen, de uiteenlopende praktijken die blijkbaar worden gerangschikt tot wat verondersteld wordt de waanzin te zijn?²⁴ Waar ik hier ruimte voor wil geven is precies het tegenovergestelde van het historicisme. Dus niet de universalia aan een onderzoek onderwerpen met gebruikmaking van de geschiedenis als kritische methode, maar eerst besluiten dat de universalia niet bestaan en vervolgens

nagaan welke geschiedenis er kan worden gemaakt. Ik kom daar nog uitgebreider op terug.⁵

U zult zich herinneren dat ik vorig jaar heb getracht een nadere studie te maken van een mijns inziens belangrijke periode in de geschiedenis. Het ging in grote lijnen om de periode waarin de staatsraison haar intrede deed en een vaste plaats kreeg, en dan *staatsraison* in een betekenis die oneindig veel krachtiger, strikter, stringenter en tegelijk breder was dan de betekenis die het begrip nadien heeft gekregen.⁶ Ik speurde naar de opkomst van een bepaald type rationaliteit in de bestuurspraktijk, een type rationaliteit dat de mogelijkheid bood vorm te geven aan het uitoefenen van het bestuur over iets wat *de staat* werd genoemd en wat, in relatie tot die bestuurspraktijk en in relatie tot het uitstippelen van die bestuurspraktijk, de rol speelde van allereerst een gegeven, want bestuur kan alleen worden uitgeoefend over een staat die zich als een gegeven presenteert, er kan alleen worden bestuurd in de context van een staat, zeker, maar tegelijkertijd is de staat een doelstelling die moet worden bereikt. Een staat is iets wat weliswaar bestaat, maar nog niet in voldoende mate. En de staatsraison is een praktijk, of liever gezegd de rationalisering van een praktijk die zich positioneert tussen een staat die zich manifesteert als gegeven en een staat die zich manifesteert als te construeren, als op te bouwen. De kunst van het besturen heeft in die context tot taak de regels van deze praktijk vast te leggen en haar manieren van handelen te rationaliseren door te streven naar een doel dat als volgt kan worden omschreven: de overgang van het moeten-zijn van de staat naar het zijn van die staat. Het moeten-doen van het bestuur dient zich te vereenzelvigen met het moeten-zijn van de staat. De staat zoals hij is gegeven, ofwel de *bestuursratio*, biedt de weloverwogen, beredeneerde, berekende mogelijkheid om de staat tot zijn maximale bestaan te brengen. Wat is besturen? Besturen volgens het principe van de staatsraison is bewerkstelligen dat zich een solide en permanente staat kan ontwikkelen, een rijke staat, een staat die zich krachtig kan opstellen tegenover alles wat hem in zijn bestaan bedreigt.

Ik wil daarom nog even summier ingaan op wat ik vorig jaar geprobeerd heb duidelijk te maken, bij wijze van ultrakorte samenvatting van de collegereeks van toen, met de nadruk op een paar punten. Om te beginnen zult u zich herinneren dat de nieuwe bestuursrati-

onaliteit die wordt aangeduid als de staatsraison, en die zich grofweg gezegd in de loop van de zestiende eeuw ontwikkelde, werd gekenmerkt door het feit dat de staat werd gedefinieerd en afgebakend als een specifieke en tegelijk autonome, of althans relatief autonome realiteit. Dat wil zeggen: het bestuur van een staat dient vanzelfsprekend een aantal principes en regels in acht te nemen die de staat overstijgen en domineren, externe principes en regels, niet geïncorporeerd in de staat. Wie een staat bestuurt, dient de goddelijke en morele wetten alsook de wetten van de natuur te respecteren. Dat zijn geen homogene wetten en ze zijn niet intrinsiek met de staat verbonden. Maar met alle respect voor die verschillende wetten heeft een bestuurder toch wel iets anders te doen dan het heil van zijn onderdanen in het hiernamaals veilig te stellen, terwijl in de middeleeuwen de vorst doorgaans werd beschouwd als iemand die moest bijdragen aan het geluk van zijn onderdanen in het leven na de dood. Wie een staat bestuurde, hoefde zich in de nieuwe situatie niet meer druk te maken om het heil van zijn onderdanen in het hiernamaals, althans niet rechtstreeks. Evenmin hoefde hij zijn onderdanen te bejegenen met vaderlijke welwillendheid en hen als zijn kinderen te behandelen, terwijl de middeleeuwse vorst juist een uitgesproken, nadrukkelijke vaderrol vervulde. Anders gezegd: de staat is geen huis meer, en ook geen kerk of een alomvattend rijk. De staat is een specifieke, discontinue realiteit. De staat bestaat louter voor zichzelf en in relatie tot zichzelf, hoe ook het systeem is van de gehoorzaamheid die hij verschuldigd is aan andere grootheden, bijvoorbeeld aan de natuur of aan God. De staat bestaat uitsluitend uit en voor zichzelf en uitsluitend in het meervoud, dat wil zeggen: het is niet de bedoeling dat de staat in een ver of minder ver verwijderd historisch verschiets opgaat in of zich onderwerpt aan zoiets als een dominantere structuur, die dan in zekere zin de verschijning van God in de wereld zou zijn, een theofanie die de mensen eindelijk zou verenigen tot een mensheid en hen aldus naar de rand van het einde van de wereld zou voeren. Er is dus geen integratie van de Staat in het Rijk. De Staat bestaat alleen in de vorm van meerdere staten.

De staat als specifiek en meervoudig. Verder heb ik er vorig jaar op gewezen dat het meervoudig specifieke van de staat vorm kreeg in een aantal concrete manieren van besturen, die in wisselwerking stonden met bepaalde bijbehorende instituties. Om te beginnen

was dat op het vlak van de economie het mercantilisme, dat ook een vorm van besturen is. Het mercantilisme is geen economische doctrine; het is veel meer dan dat en ook iets volkomen anders, namelijk een bepaalde organisatie van de productie en van de handelsbewegingen volgens het principe, ten eerste, dat de staat zijn rijkdom moet vergroten door middel van monetaire accumulatie; ten tweede, dat de staat zijn kracht moet vergroten door middel van bevolkingsgroei, en ten derde, dat de staat in een situatie van permanente concurrentie met de vreemde mogendheden moet zijn en blijven. Dit dus wat het mercantilisme betreft. En voor een bestuur dat de staatsraison hanteert, bestaat de tweede manier om zich te organiseren en vorm te krijgen in een praktijk hierin: het voeren van een binnenlands beleid, dat indertijd werd aangeduid met de term *police*, een beleid van toezicht en controle, de onafzienbare reglementering van het land volgens het model van een strakke stedelijke organisatie. De derde manier ten slotte is het opbouwen van een permanent leger en van een eveneens permanente diplomatieke dienst, dus het organiseren van een permanent militair-diplomatiek apparaat, met als doel dat de veelheid van staten behouden blijft en dat ze niet worden opgeslokt door een grotere macht, dat er tussen die staten een bepaald evenwicht kan komen zonder dat ze uiteindelijk opgaan in een Europees rijk van het imperialistische type.

Mercantilisme dus, plus een sterk gereguleerd, streng gecontroleerd binnenland, en een Europees evenwicht: dit alles was de concrete belichaming van de nieuwe kunst van het besturen volgens het principe van de staatsraison. Drie met elkaar samenhangende manieren om te besturen volgens een rationaliteit waarvan de staat zowel de grondslag als het toepassingsgebied was. In dit verband heb ik naar voren gebracht dat de staat iets heel anders is dan een historisch-natuurlijk gegeven dat zich in een eigen dynamiek ontwikkelt, als een 'koud monster'⁷ waarvan het zaad op een bepaald moment in de geschiedenis zou zijn verspreid en de geschiedenis geleidelijk zou oppeuzelen. De staat is geen koud monster, maar de weerslag van een bepaalde manier van besturen, en andersom. En we moeten proberen te achterhalen hoe die manier van besturen zich ontwikkelt, welke geschiedenis ze heeft, hoe ze de overhand krijgt of inkrimpt, hoe ze zich uitbreidt naar een bepaald terrein, hoe ze nieuwe praktijken verzint en deze concretiseert, ze verder

ontwikkelt. Daar gaat het om, en niet om het beeld van de staat als een veldwachter in een poppenkast die de verschillende personages uit de geschiedenis op hun kop knuppelt.

Hierover een aantal opmerkingen. Allereerst dit: de bestuurskunst die samengaat met de staatsraison, heeft een eigenschap die ik bijzonder kenmerkend acht en bovendien van groot belang voor een goed begrip van wat komen gaat, namelijk: de staat, of liever gezegd het bestuur gebaseerd op de staatsraison, heeft een beperkte doelstelling als het gaat om zijn buitenlands beleid, dus in zijn betrekkingen met andere staten, dit in tegenstelling tot wat in de middeleeuwen toch uiteindelijk de horizon, het doel, het streven van de meeste bestuurders en vorsten was, namelijk ten opzichte van de andere staten de dominante positie verwerven op grond waarvan ze in de geschiedenis en in de theofanie een beslissende rol zouden kunnen gaan spelen. Met de komst van de staatsraison wordt aanvaard dat elke staat zijn belangen heeft, die dus moeten worden verdedigd, volstrekt moeten worden verdedigd, maar dat de staat zich niet ten doel mag stellen aan het einde der tijden de alomvattende positie te bereiken van één groot rijk. De staat mag niet de droom koesteren ooit het eindrijk te worden. Elke afzonderlijke staat dient zich in zijn doelstellingen te beperken. Hij moet zijn onafhankelijkheid veiligstellen en zijn strijdkrachten op een zodanig niveau houden dat hij zich nooit in een inferieure positie bevindt hetzij ten opzichte van alle andere landen, hetzij ten opzichte van zijn buurlanden, hetzij ten opzichte van het sterkste van alle andere landen (er waren in die tijd verschillende theorieën over het Europese evenwicht, maar dat is hier van minder belang). Hoe dan ook, deze zelfbeperking naar buiten toe is kenmerkend voor de staatsraison zoals ze zich in de zeventiende eeuw manifesteert bij de opbouw van de militair-diplomatieke organisatie. Vanaf de Vrede van Westfalen tot aan de Zevenjarige Oorlog – of zelfs tot aan de oorlogen die gepaard gingen met een revolutie en een heel andere dimensie openden – is de militair-diplomatieke organisatie afgestemd op het principe van de zichzelf beperkende staat, op het principe van de noodzakelijke en voldoende concurrentie tussen de verschillende staten.

Vervolgens kom ik bij het binnenlands beleid. Wat is de implicatie van de strakke reglementeringen en strenge controles die de staat maken tot wat ik een *controlestaat* zou willen noemen? De controle-

staat gaat nu juist gepaard met een doelstelling of met een reeks van doelstellingen die onbegrensd zouden kunnen worden genoemd. Immers, in de controlestaat is het voor hen die besturen zaak dat ze niet alleen letten op de activiteiten van de groepen, van de verschillende standen, dat wil zeggen van de verschillende individuen samengenomen in hun specifieke positie, maar dat ze hun aandacht uitstrekken naar de activiteiten van de individuen tot in de kleinste details. In de grote verhandelingen over het binnenlands toezicht in de zeventiende en achttiende eeuw zijn allen die de verschillende verordeningen en voorschriften naast elkaar leggen en proberen te systematiseren, het eens over iets wat ze ook uitdrukkelijk formuleren: het gebied dat door het binnenlands toezicht wordt bestreken is nagenoeg onbegrensd. Dus als onafhankelijke macht tegenover buitenlandse machten heeft degene die volgens de staatsraison bestuurt beperkte doelstellingen, maar voor zover het zijn taak is een publieke macht te organiseren die richting geeft aan het doen en laten van zijn onderdanen, kent zijn doelstelling geen grenzen. En de concurrentie tussen de staten onderling vormt het raakvlak tussen de begrensde en de onbegrensde doelstellingen, want juist om met de andere staten te kunnen concurreren, dat wil zeggen om in een bepaalde toestand van altijd onevenwichtig evenwicht, van rivaliserend evenwicht met de andere staten te kunnen blijven, dient de bestuurder het leven van zijn onderdanen te reglementeren, regels op te leggen aan hun economische activiteit, hun productie, aan de prijs die ze vragen voor hun handelswaar, de prijs die ze voor andere handelswaar betalen, enzovoort. De beperkte internationale doelstelling van een bestuur dat bestuurt op basis van de staatsraison, die beperking in de internationale betrekkingen vindt haar pendant in de onbeperkte uitoefening van het binnenlandse toezicht.

Een tweede opmerking over het functioneren van de staatsraison in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw: het binnenlandse object van een op de staatsraison gebaseerd bestuur, dus van de controlestaat, is in zijn doelstellingen onbegrensd, maar dat betekent nog niet dat het ontbreekt aan een aantal compensatiemechanismen, of liever gezegd aan een aantal posities van waaruit geprobeerd wordt een beperking in te voeren, een grens te stellen aan de onbegrensde doelstelling die door de staatsraison aan de controlestaat wordt opgelegd. Van de kant van de theologie is uiteraard

op vele manieren geprobeerd grenzen te stellen aan de staatsraison, maar ik wil nu het accent leggen op een ander principe van begrenzing voor de staatsraison dat in die tijd werd gehanteerd, namelijk het recht.

Er heeft zich dan ook iets merkwaardigs voorgedaan. Want hoe groeide in de middeleeuwen feitelijk de macht van de koning? Dat gebeurde natuurlijk door middel van het leger, maar toch ook via de rechtsinstellingen. Als steunpilaar van de rechtsstaat, van het rechtssysteem gecombineerd met een gewapende macht, had de koning het gecompliceerde spel van de feodale krachten geleidelijk ingeperkt en teruggedrongen. Door de hele middeleeuwen heen had de rechtspraktijk bijgedragen aan een uitbreiding van de koninklijke macht. Maar wanneer zich in de zestiende en met name vanaf het begin van de zeventiende eeuw de nieuwe bestuursrationaliteit ontwikkelt, gaat het recht juist als houvast fungeren voor ieder individu dat op de een of andere manier een grens wil stellen aan het eindeloos uitdijen van een staatsraison die zich concretiseert in regels en controle. De theorie van het recht en de rechtsinstituten dienen dan niet meer voor het uitbreiden, maar juist voor het terugdringen van de macht van de koning. En zo zien we dat zich vanaf de zestiende en ook in de hele zeventiende eeuw allerlei kwesties, polemieken en politieke gevechten aandienen rondom bijvoorbeeld de fundamentele wetten van het koninkrijk. Juristen gaan die fundamentele wetten in stelling brengen tegen de staatsraison door erop te wijzen dat geen enkele bestuurspraktijk, geen enkele staatsraison kan rechtvaardigen dat zulke wetten in twijfel worden getrokken. Genoemde wetten gaan in zekere zin aan de staat vooraf, want ze constitueren de staat, en derhalve, aldus een aantal juristen, mag de koning er niet aan tornen, hoe absoluut zijn macht ook moge zijn. Het recht dat op die fundamentele wetten berust, plaatst zich daarmee buiten de staatsraison, poneert zich als grondslag voor de inperking ervan.

Daarnaast is er de theorie van het natuurrecht, zijn er de natuurlijke wetten die als onaantastbaar naar voren worden geschoven en door geen enkele vorst in geen enkele situatie mogen worden geschonden. Ook is er de theorie van het contract dat individuen met elkaar sluiten om een soeverein aan te wijzen, een contract met daarin een aantal bepalingen waarnaar de soeverein zich zou moeten voegen, juist omdat hij soeverein is geworden op basis van dat

contract inclusief de daarin opgenomen bepalingen. Verder is er, in Engeland overigens nadrukkelijker dan in Frankrijk, de theorie van de overeenkomst die vorst en onderdanen aangaan om een staat te vormen en bij het sluiten waarvan de vorst zich heeft verbonden een aantal dingen wél en een aantal dingen niet te doen. Ook is er het hele onderdeel van de historisch-juridische reflectie dat ik een jaar of twee, drie geleden aan de orde stelde, wanneer precies weet ik niet meer,⁸ en waarin vooral duidelijk werd dat historisch gezien de koninklijke macht lange tijd een verre van absolute bestuursvorm was geweest, dat de gangbare *raison* die zich tussen de vorst en zijn onderdanen had ontwikkeld, helemaal niet de staatsraison was, maar veeleer een soort transactie tussen bijvoorbeeld de adel en de militaire aanvoerder, die van de adel opdracht had gekregen de leiding op zich te nemen zolang de oorlog zou duren, en misschien nog iets langer. En daaruit, uit zo'n situatie van niet-geformaliseerd recht, zou de koning tevoorschijn zijn getreden, waarna hij misbruik van de situatie was gaan maken door zich te ontdoen van die uit de vroegste geschiedenis stammende wetten, die we zouden moeten proberen er weer uit op te diepen.

Om kort te gaan: deze levendige discussies rondom het recht en, meer in het algemeen, de sterke ontwikkeling van alle vragen en theorieën over wat we het publiekrecht zouden kunnen noemen, de herleving van kwesties uit het natuurrecht, het oorspronkelijk recht, het contract enzovoort, onderwerpen die in de middeleeuwen in een heel andere context waren geformuleerd, dat alles was in zekere zin een keerzijde en een gevolg, een reactie ook op de nieuwe manier van besturen die voortvloeide uit de staatsraison. Het recht en de rechtsinstellingen die intrinsiek verbonden waren geweest met de groei van de macht van de koning, kwamen in de nieuwe situatie los te staan van het besturen volgens de staatsraison, namen ten opzichte daarvan een externe positie in. Het is niet zo vreemd dat al die rechtsoverwegingen stevast onder woorden werden gebracht, althans in eerste instantie, door hen die zich tegen het nieuwe systeem van de staatsraison keerden. In Frankrijk waren dat bijvoorbeeld de leden van de parlementen, de protestanten en ook de adel, die zich nadrukkelijker beriepen op het historisch-juridische aspect. In Engeland was het de burgerij die zich tegen de absolute monarchie van de Stuarts keerde, en vanaf het begin van de zeventiende eeuw

waren het daar ook de religieuze dissidenten. Dus als er juridische bedenkingen tegen de staatsraison worden geopperd, als ten gevolge daarvan het rechtsdenken in actie komt, als tegen de staatsraison de rechtsregels en de rechtspraak in stelling worden gebracht, is het steevast de oppositie die daar de hand in heeft. Het publiekrecht in de zeventiende en achttiende eeuw kunnen we kortweg oppositioneel noemen,* al zijn er natuurlijk ook theoretici die achter de macht van de vorst staan, voor zichzelf het onderwerp oppakken en trachten het te integreren, die proberen de juridische problemen en rechtsvragen te integreren in de staatsraison en in de rechtvaardiging daarvan. In ieder geval moet volgens mij van dit alles het volgende worden onthouden: de doelstellingen van de staatsraison zoals ze vorm krijgt en belichaamd wordt in de controlestaat zijn weliswaar onbegrensd, maar toch wordt in de zestiende en zeventiende eeuw voortdurend gepoogd die staatsraison in te perken. En dat principe van de inperking, die inperkingsraison van de staatsraison, is te vinden aan de kant van de juridische raison. Dus u ziet, het is een inperking van buitenaf. De rechtskundigen beseffen trouwens terdege dat hun juridische benadering buiten de staatsraison staat, want de staatsraison definiëren ze juist andersom, als iets wat buiten het recht staat.

Dat de juridische inperkingen afkomstig zijn van buiten de staat, van buiten de staatsraison, impliceert om te beginnen dat de grenzen die men aan de staatsraison tracht op te leggen afkomstig zijn van God, of anders eens en voor al zijn getrokken in de oertijd, of in een ver verwijderd verleden onder woorden zijn gebracht. Dat ze in een externe relatie staan tot de staatsraison, impliceert ook dat ze in zekere zin een zuiver inperkende, zuiver dramatische functie hebben. Immers, het recht zal uitsluitend tegen de staatsraison worden ingebracht wanneer de staatsraison de rechtegrenzen heeft overschreden, en op dat moment zal het recht het bestuur kunnen definiëren als onwettig, zal het dit bestuur machtsmisbruik voor de voeten kunnen werpen en in het uiterste geval de onderdanen kunnen ontslaan van hun plicht om te gehoorzamen.

* In de geschreven tekst wordt op p. 10 nog verduidelijkt: '(behalve in de Duitse staten, die genooddaakt zijn hun bestaansrecht tegenover het keizerrijk wettelijk te funderen)'.

Tot zover deze beknopte samenvatting van mijn eerdere pogingen tot het kenschetsen van de bestuurswijze die wordt aangeduid als de staatsraison. Maar dit jaar zou ik me willen verplaatsen naar het midden van de achttiende eeuw, ongeveer naar de periode (met het voorbehoud waarvan ik nog melding zal maken) waarin Walpole stelde: *Quieta non movere* (wat in rust is moet je onberoerd laten). Naar die tijd ongeveer wil ik me verplaatsen. Volgens mij kan men niet anders dan constateren dat zich toen een belangrijke verandering heeft voltrokken, die in mijn visie een algemeen kenmerk is van wat de moderne staatsraison zou kunnen worden genoemd. Wat houdt die verandering in? Kort gezegd gaat het om de invoering van een principe tot inperking van de bestuurskunst dat er, anders dan het recht in de zeventiende eeuw, niet langer buiten staat, maar er intrinsiek bij hoort. Een interne regulering van de bestuursrationaliteit. Hoe ziet die interne regulering er algemeen en abstract gesproken uit? Ofwel: hoe kan ze voorafgaand aan elke historische, precieze en concrete vorm worden opgevat? Wat zou een interne inperking van de bestuursrationaliteit kunnen inhouden?

Allereerst geldt dat het een feitelijke regulering, een feitelijke inperking zal zijn. En feitelijk betekent dat het geen juridische inperking is, ook al zal het recht zich naderhand nog een keer genooddacht zien de regulering neer te leggen in regels die niet mogen worden overtreden. Dat het een feitelijke inperking is, heeft tot gevolg dat het bestuur, mocht het er ooit toe komen de inperking te verstoren en door de gestelde grenzen heen te breken, daarmee nog niet onwettig wordt of afstand doet van zijn eigen essentie, noch zijn fundamentele rechten verliest. Een feitelijke inperking van de bestuurspraktijk houdt in dat een bestuur dat deze inperking miskent gewoon een bestuur is, geen onwettig bestuur dus, geen usurpatiemacht, maar een onhandig, onaangepast bestuur, een bestuur dat niet doet wat hoort.

Ten tweede: een intrinsieke inperking van de kunst van het besturen is een weliswaar feitelijke, maar daarmee niet minder algemene inperking. Dat wil zeggen dat het niet simpelweg gaat om een soort adviezen tot omzichtigheid die aangeven wat er in bepaalde omstandigheden beter niet kan worden gedaan, adviezen in de trant van: in die en die omstandigheid is passiviteit beter dan ingrijpen. Nee. De interne regulering is een regulering die weliswaar feitelijk, maar

tegelijk algemeen is, in die zin dat ze in elke situatie een min of meer identieke route volgt, conform principes die altijd en in alle omstandigheden geldig zijn. En het probleem is nu juist het definiëren van de grens, algemeen en tegelijk feitelijk, die een bestuur zichzelf zal moeten opleggen.

In de derde plaats houdt deze interne afgrenzing in dat we de grondslag ervan – omdat we immers juist te weten moeten komen waar het algemene karakter op berust – niet zoeken bij zoiets als het natuurrecht dat God aan alle mensen heeft voorgeschreven, of bij de geopenbaarde Schrift, of zelfs bij de wil van de onderdanen die op een bepaald moment bereid zijn geweest tot groepsvorming. Nee, de grondslag van de interne afgrenzing moeten we niet zoeken bij wat buiten het bestuur ligt, maar bij wat binnen de bestuurspraktijk valt, dat wil zeggen bij de doelstellingen van het bestuur. En dan zal de inperking zich manifesteren als een van de middelen en misschien wel het middel bij uitstek om die doelstellingen te verwezenlijken. Misschien moet de bestuurlijke activiteit wel worden ingeperkt opdat de bestuurlijke doelstellingen kunnen worden verwezenlijkt. De bestuursraison hoeft de grenzen van de bestuurlijke activiteit niet in acht te nemen omdat ergens buiten haar, vóór en rondom de staat, een aantal grenzen voorgoed is bepaald. Nee, het is heel anders. De bestuursraison zal die grenzen in acht moeten nemen voor zover ze uit zichzelf kan berekenen waar die grenzen het best kunnen liggen in relatie tot haar doeleinden en als het beste middel om die doeleinden te verwezenlijken.

Ten vierde geldt dat de feitelijke en algemene inperking die plaatsvindt als afgeleide van de bestuurspraktijk, uiteraard een splitsing zal aanbrengen tussen wat er wel en wat er niet behoort te worden gedaan. Ze zal aangeven waar de grens ligt van het bestuurlijke handelen, maar die grens zal niet worden getrokken in de onderdanen zelf, in de individuen die worden bestuurd. We gaan niet proberen te bepalen wat bij de onderdanen het deel is waar het bestuurlijk handelen zeggenschap over heeft en welk deel voorgoed en onherroepelijk vrij is. De bestuursraison brengt in de onderdanen geen splitsing aan in een volstrekt afgezonderd vrijheidsdeel en een deel dat bestaat uit opgelegde of vrijwillig aanvaarde onderworpenheid. In feite voltrekt de splitsing zich niet in de individuen, in de mensen, in de onderdanen, maar in het gebied van de bestuurspraktijk

of eigenlijk in de bestuurspraktijk zelf, tussen de handelingen die wel en die welke niet mogen worden verricht, dus tussen enerzijds de dingen die moeten worden gedaan en de middelen die daarvoor moeten worden ingezet, en anderzijds de dingen die niet mogen worden gedaan. Het gaat dus niet om de vraag waar de fundamentele rechten liggen en hoe die fundamentele rechten een splitsing aanbrengen tussen het gebied van de bestuurlijke mogelijkheden en dat van de fundamentele vrijheid. De scheidslijn ligt tussen twee reeksen van zaken waarvan Bentham een lijst heeft opgesteld in een van zijn belangrijkste teksten, teksten waar ik graag nog op terugkom.⁹ De scheidslijn ligt tussen *agenda* en *non agenda*, tussen wat moet worden gedaan en wat niet mag worden gedaan.

Ten vijfde: deze begrenzing, zoals gezegd een feitelijke en algemene begrenzing, een begrenzing in functie van de doelstellingen van het bestuur, een begrenzing die geen splitsing aanbrengt in de onderdanen zelf, maar een splitsing tussen dingen die wel en niet behoren te worden gedaan, deze begrenzing vanuit de binnenkant is duidelijk niet iets waarover wordt beslist door de bestuurders zelf, in volledige soevereiniteit en in volle redelijkheid. En voor zover het menselijk bestuur een praktijk is die niet door de bestuurders wordt opgelegd aan de bestuurden, maar een praktijk die vastlegt hoe bestuurders en bestuurden moeten worden gedefinieerd en welke positie ze tegenover elkaar en ten opzichte van elkaar innemen, betekent 'interne regulering' dat die begrenzing niet strikt van de ene of van de andere kant wordt opgelegd, of in ieder geval niet alomvattend, definitief en totaal, maar door wat ik *transactie* zou willen noemen, en dan in de heel brede betekenis van het woord, dus als 'actie over en weer', dat wil zeggen door allerlei conflicten, overeenstemmingen, discussies, wederzijdse concessies: al die ontwikkelingen waarvan het effect is dat ze uiteindelijk in de bestuurspraktijk een feitelijke, algemene, rationele splitsing teweegbrengen tussen wat wel en wat niet behoort te worden gedaan.

Met andere woorden: het rechtsprincipe, en dan doet het er weinig toe of het historisch dan wel theoretisch is gedefinieerd, het rechtsprincipe dus trok vroeger een bepaalde grens voor de soeverein en voor wat hij kon doen: deze lijn zult gij niet overschrijden, dat recht zult gij niet met voeten treden, die fundamentele vrijheid zult gij niet schenden. In die tijd hield het recht de staatsraison in evenwicht

via een extern principe. We kunnen stellen dat daarna de periode van de kritische bestuursraison begint. Deze kritische bestuursraison, dus de interne kritiek op de bestuursraison, draait duidelijk niet meer om het recht, niet meer om de usurpatie of legitimiteit van de soeverein. Ze heeft niet meer de strafrechtelijke uitstraling die het publiekrecht in de zestiende en ook in de zeventiende eeuw nog had wanneer het verkondigde: als de vorst die wet overtreedt, dient hij met de sanctie van onwettigheid te worden gestraft. De kritische bestuursraison draait volledig om de vraag hoe kan worden bereikt dat er niet overdreven veel wordt bestuurd.¹⁰ Het verzet richt zich niet meer op het misbruik van soevereiniteit, maar op de overmaat van bestuur. En de rationaliteit van de bestuurspraktijk kan worden afgemeten aan de overmaat van bestuur, of althans aan de inperking van wat een overmaat van bestuur zou zijn.

Alvorens deze abstracte karakterisering te geven van een mijns inziens fundamentele verandering in de betrekkingen tussen recht en bestuurspraktijk, van de opkomst van een interne afgrenzing van de bestuursraison, zei ik dat ze globaal halverwege de achttiende eeuw kon worden gesitueerd. Hoe was die opkomst mogelijk, hoe is dat gebeurd? Uiteraard mag niet uit het oog worden verloren dat er in die tijd sprake was van een veelomvattende verandering (ik kom daar nog op terug, in ieder geval voor een deel), maar voorlopig wil ik alleen duidelijk maken wat het intellectuele instrument was, wat de vorm van calculeren en rationaliseren was waardoor de zelfbeperking van een bestuursraison mogelijk werd, waardoor zich een feitelijke en algemene zelfregulering kon ontwikkelen die intrinsiek was aan de handelingen van het bestuur zelf en die het object kon zijn van eindeloze transacties. Nogmaals, het was niet via het recht, niet met behulp van dat intellectuele instrument, die vorm van calculatie en rationaliteit dat de bestuursraison zichzelf kon inperken. Maar wat bood vanaf het midden van de achttiende eeuw die mogelijkheid dan wél? Dat was overduidelijk de politieke economie.

De politieke economie. Juist het feit dat de term in die tijd niet eenduidig was en verschillende betekenissen had, verwijst naar wat er fundamenteel aan de hand was. Tussen 1750 en 1810-1820 zien we de term 'politieke economie' schommelen tussen verschillende semantische polen. Nu eens wordt ermee gedoeld op een strikt afgebakende analyse van de productie en circulatie van rijkdommen.

Maar ook wordt met ‘politieke economie’ op een bredere en meer praktische manier gedoeld op iedere bestuursmethode die de welvaart van een natie kan bevorderen. En ten slotte is de politieke economie – zoals door Rousseau gebezigd in zijn beroemde artikel in de *Encyclopédie*¹¹ – een soort algemene reflectie op de organisatie, de spreiding en inperking van de krachten in een samenleving. Ik zie de politieke economie als datgene wat de zelfbeperking van de bestuursraison fundamenteel mogelijk heeft gemaakt.

Waarom en hoe heeft de politieke economie die mogelijkheid gecreëerd? Op de details zal ik nog nader ingaan, maar voorlopig wil ik volstaan met het noemen van een aantal punten die naar mijn idee nodig zijn voor een goed begrip van wat ik dit jaar globaal wil gaan behandelen. Ten eerste: anders dan het juridische denken in de zestiende en zeventiende eeuw heeft de politieke economie zich niet buiten de staatsraison om ontwikkeld. Ze heeft zich niet ontwikkeld tegen de staatsraison in en om die in te perken, althans niet in eerste instantie. Ze heeft juist vorm gekregen binnen het kader van de doelstellingen die de staatsraison aan de bestuurskunst had meegegeven. Want wat zijn de doelen die de politieke economie zich stelt? Haar doel is het rijker maken van de staat. Ze wil een groei van enerzijds de bevolking en anderzijds de middelen van bestaan, en dat dan tegelijkertijd en in een goede wisselwerking. Wat ze wil? Ze wil dat de concurrentie tussen de staten op een behoorlijke, passende en altijd succesrijke manier in stand blijft. De politieke economie wil een bepaald evenwicht tussen de staten behouden opdat er concurrentie mogelijk is. Ze maakt zich de doelstellingen eigen die ook al die van de staatsraison waren en naar de realisering waarvan was gestreefd via de controlestaat, het mercantilisme en het Europese evenwicht. De politieke economie installeert zich dus in eerste instantie binnen de bestuursraison die door de zestiende en zeventiende eeuw was afgebakend, wat dat betreft neemt ze helemaal niet de buitenpositie in die het juridische denken bekleedde.

In de tweede plaats manifesteert de politieke economie zich volstrekt niet als een externe tegenkracht tegen de staatsraison en tegen de politieke autonomie daarvan. Dit is een historisch gezien belangrijk punt, de eerste politieke consequentie van de vroegste economische reflectie in de geschiedenis van het Europese denken. Een consequentie die volkomen ingaat tegen wat de juristen hadden

nagestreefd en uitloopt op de conclusie dat een totaal despotisme noodzakelijk is. De vroegste politieke economie is natuurlijk die van de fysiocraten, en u weet dat de fysiocraten (dit komt later nog aan de orde) op basis van hun economische analyse tot de conclusie kwamen dat de politieke macht een macht moest zijn zonder externe inperking, zonder extern tegenwicht, zonder andere grens dan die van zichzelf, en dat noemden ze despotisme.¹² Despotisme is een economisch bestuur dat door niets anders wordt ingesloten, door niets anders wordt begrensd dan door een economie die dat bestuur zelf heeft gedefinieerd en waar dat bestuur zelf de volledige controle over heeft. Een absoluut despotisme dus, en we zien dan ook dat de ontwikkelingslijn die door de staatsraison was getrokken, niet afbuigt onder invloed van de politieke economie, althans niet in eerste instantie of op dat niveau, en dat de politieke economie de voortzetting lijkt van een staatsraison die aan de monarch een totale en absolute macht toekende.

Ten derde: wat overdenkt de politieke economie precies, wat is het voorwerp van haar analyse? Niet zoiets als eerdere rechten die ofwel in de menselijke natuur, ofwel in de geschiedenis van een bepaalde samenleving zouden zijn gegrift. De politieke economie reflecteert op de bestuurspraktijken zelf, en met betrekking tot die bestuurspraktijken formuleert ze geen juridische vragen, gaat ze niet na of die praktijken al dan niet legitiem zijn. Ze benadert ze niet vanuit hun oorsprong, maar vanuit hun effecten. Ze stelt zich bijvoorbeeld niet de vraag op grond waarvan een vorst belastingen mag heffen, ze vraagt gewoon: wanneer men een belasting heft, wanneer men op dat specifieke moment die specifieke belasting vraagt van een bepaalde categorie personen of voor een bepaalde categorie handelswaren, wat gebeurt er dan? Of de belastingheffing legitiem is of niet is niet van belang, het gaat om de effecten, en of die effecten negatief zijn. Als dat zo is, dan zal de politieke economie zeggen dat zo'n belasting onwettig is, of in ieder geval geen bestaansreden heeft. Maar de economische vraag wordt altijd gesteld binnen het veld van de bestuurspraktijk en in relatie tot de effecten van die praktijk, niet in relatie tot wat haar rechtens zou kunnen funderen: wat zijn de reële effecten van de gouvernementaliteit in haar uitoefening? En dus niet de vraag: op welke oorspronkelijke rechten kan die gouvernementaliteit worden gefundeerd? Dit is de derde reden

waarom de politieke economie zich in haar reflectie, in haar nieuwe rationaliteit een plaats heeft kunnen verwerven in de bestuurspraktijk, in de bestuursraison die in de voorafgaande periode haar intrede had gedaan.

Het vierde punt is dat de politieke economie, door antwoord te geven op dit soort vragen, het bestaan zichtbaar heeft gemaakt van verschijnselen, processen en regelmatigheden die met elkaar gemeen hebben dat ze onvermijdelijk voortvloeien uit mechanismen die begrijpelijk zijn en kunnen worden gereconstrueerd. Deze begrijpelijke en noodzakelijke mechanismen kunnen worden tegengewerkt door bepaalde vormen van gouvernementaliteit, door bepaalde bestuurspraktijken. Ze kunnen worden tegengewerkt, verstoord, verduisterd, maar ze kunnen niet worden vermeden, ze kunnen niet volledig en definitief tot staan worden gebracht. Ze zullen hoe dan ook hun weerslag hebben op de bestuurspraktijk. Met andere woorden: wat de politieke economie ontdekt, dat zijn niet de natuurlijke rechten die er al waren voordat de gouvernementaliteit werd uitgeoefend, maar dat is een bepaalde natuurlijkheid die eigen is aan de bestuurspraktijk zelf. De objecten waar het bestuurlijke handelen zich op richt hebben een bepaalde natuur. Het bestuurlijke handelen zelf heeft een bepaalde natuur, en daar gaat de politieke economie op studeren. Met de komst van de politieke economie kantelt het begrip 'natuur'. Voor de economie is de natuur niet een apart en oorspronkelijk gebied waar de macht geen greep op zou mogen krijgen om te voorkomen dat het een onwettige macht wordt. De natuur is aanwezig onder, dwars door en tot in de uitoefening van de gouvernementaliteit. De natuur is haar onontbeerlijke onderhuid. Het is het andere gezicht van iets wat daarnaast een voor de bestuurders zichtbaar gezicht heeft, namelijk hun eigen handelen. Hun eigen handelen heeft een onderkant, een ander gezicht. Dat andere gezicht van de gouvernementaliteit is precies datgene wat in zijn eigen noodzaak door de politieke economie wordt bestudeerd. Niet als achtergrond, maar als een voortdurend correlaat. Het is bijvoorbeeld een natuurwet, zullen de economen uitleggen, dat de bevolking zich verplaatst naar waar de salarissen het hoogst zijn, een natuurwet ook dat een protectionistisch importtarief waarmee de kosten van het levensonderhoud hoog worden gehouden, onontkoombaar leidt tot schaarste.

Nog een laatste punt dat verklaart hoe en waarom de politieke economie naar buiten kon treden als de eerste versie van die nieuwe, zelfbeperkende bestuurlijke *ratio*, namelijk: als bij de gouvernementaliteit, bij de objecten waar haar handelen zich op richt en bij haar handelingen zelf een bepaalde natuur hoort, dan kan de bestuurspraktijk alleen functioneren met respect voor die natuur. Schuift ze die natuur opzij, houdt ze er geen rekening mee, gaat ze in tegen de wetten die voortvloeien uit de natuur van de objecten waar haar handelen zich op richt, dan heeft dat onmiddellijk negatieve consequenties voor haarzelf. Er zal dus sprake zijn van succes of mislukking, en succes of mislukking verdringt in die tijd de wettigheid of onwettigheid als het criterium voor het bestuurlijke handelen. Wettigheid wordt dus vervangen door succes. Daarmee zijn we meteen bij de utilitaristische filosofie, waarover we nog nader te spreken komen. U ziet dus dat een utilitaristische filosofie rechtstreeks kan worden gekoppeld aan deze nieuwe problemen van de gouvernementaliteit (in deze context is dit punt van weinig belang, we komen erop terug).

In plaats van een splitsing tussen wettig en onwettig komt er dus een splitsing tussen succes en mislukking, maar daar blijft het niet bij. Hoe is te verklaren dat een bestuur, ondanks de doelen die het wil bereiken, ingaat tegen de natuur van de objecten die het bewerkt, tegen de natuur van de handelingen die het verricht? Hoe is te verklaren dat het bestuur die natuur geweld aandoet, terwijl het toch wil slagen in zijn streven naar succes? Misschien is het de gewelddadigheid, de buitensporigheid, het misbruik, maar onder de oppervlakte van die excessen en gewelddadigheden, onder de oppervlakte van het misbruik gaat het niet simpelweg, niet wezenlijk om de boosaardigheid van de vorst. Waar het om gaat, dus de verklaring van dit alles, is dat het bestuur de natuurwetten niet alleen schendt, maar ze op dat moment vooral miskent. Het miskent ze omdat het geen weet heeft van hun bestaan, geen weet heeft van hun mechanismen en effecten. Met andere woorden: een bestuur kan zich vergissen. En wat voor een bestuur het grootste kwaad is, wat een bestuur slecht maakt, is niet het boosaardige, maar het onwetende van een vorst. Dus in de kunst van het besturen dienen zich langs de weg van de politieke economie twee zaken tegelijk aan: ten eerste de mogelijkheid tot zelfbegrenzing, die inhoudt dat het

bestuurlijke handelen zichzelf inperkt in samenhang met de natuur van wat dat bestuur doet en met de natuur van datgene waar het bestuur zijn handelen op richt, en ten tweede is er de kwestie van de waarheid. De mogelijkheid tot zelfbegrenzing en de kwestie van de waarheid, die twee zaken duiken via de politieke economie op in de bestuursraison.

Nu zult u zeggen dat het toch niet voor het eerst was dat de kwestie van de waarheid en die van de zelfbegrenzing van de bestuurspraktijk naar voren traden. Want wat werd er traditioneel verstaan onder de wijsheid van de vorst? De wijsheid van de vorst was iets wat hem tot de volgende uitspraak bracht: ik ken de wetten van God, de zwakheid van de mens en mijn eigen grenzen te goed om niet mijn macht te gaan inperken, om niet de rechten van mijn onderdanen te willen eerbiedigen. Maar we zien wel dat die betrekking tussen het waarheidsprincipe en het principe van de zelfbeperking in het geval van de wijze vorst iets heel anders is dan in de periode die ik nu behandel en waarin een bestuurspraktijk ontstaat die zich bekommert om de natuurlijke consequenties die optreden in de objecten waar ze mee omgaat en die ze bewerkt. De behoedzame adviseurs die voorheen aan de pretenties van de vorst de grenzen van de wijsheid stelden, vertonen geen gelijkenis meer met de economische deskundigen die vervolgens hun intrede doen en die tot taak hebben een bestuur de waarheid voor te houden over de natuurlijke mechanismen van alles waar dat bestuur mee bezig is.

Met de politieke economie begint dus een periode waarvan het principe als volgt zou kunnen worden geformuleerd: een bestuur beseft nooit genoeg dat het altijd te veel dreigt te besturen, of ook: een bestuur beseft nooit te veel hoe het net genoeg moet besturen. Het principe van het maximum of minimum aan bestuurskunst komt in de plaats van het billijke evenwicht, de 'billijke rechtvaardigheid' die voorheen richting gaf aan de wijsheid van de vorst. En met dit punt van de zelfbeperking door het waarheidsprincipe heeft de politieke economie mijns inziens een enorme wig gedreven in de grenzeloze pretenties van de controlestaat. Een gebeurtenis die uiteraard van kapitaal belang is, want algemeen gesproken begint op dat moment iets wat ik uiteraard niet zou willen aanduiden als de heerschappij van het ware in de politiek, maar wel als een bepaald waarheidsregime dat kenmerkend is voor wat het tijdperk van de

politiek zou kunnen worden genoemd en waarvan de basisstructuur nog steeds niet is veranderd. Met de term 'waarheidsregime' bedoel ik niet dat de politiek of de bestuurskunst in die tijd eindelijk op een rationeel niveau komt. Ik bedoel daarmee niet dat op dat moment een zodanige epistemologische drempel wordt overschreden dat de kunst van het besturen iets wetenschappelijks kan worden. Wat ik bedoel is het volgende: het moment dat ik nu probeer te omcirkelen, kenmerkt zich doordat een bepaald type discours wordt gekoppeld aan een reeks van praktijken, een type discours dat enerzijds een geheel vormt in een begrijpelijke samenhang, en dat anderzijds over die praktijken regels opstelt, regels kan opstellen in termen van waar en onwaar.

Concreet betekent dit het volgende. In de zestiende en zeventiende eeuw, en trouwens al eerder en ook nog tot halverwege de achttiende eeuw, was er een hele reeks van praktijken als het heffen van belastingen, het hanteren van douanetarieven, het regelen van de productie, het vaststellen van de graanprijzen, het beschermen en codificeren van de handel, al dat soort dingen dus. Wat waren dat voor praktijken en hoe werd erover gedacht? Ze werden gezien als de uitoefening van vorstelijke en feodale rechten, als de instandhouding van gewoonten, als doeltreffende methoden om de schatkist te vullen, als technieken om te verhinderen dat een of andere groep onderdanen uit ontevredenheid oproer in de steden zou ontketenen. Het waren dus stuk voor stuk weloverwogen praktijken, maar aan de basis van die overwegingen lagen verschillende gebeurtenissen en verschillende rationaliseringsprincipes. Dan ontstaat halverwege de achttiende eeuw de mogelijkheid om tussen die verschillende praktijken, die variëren van de tarieven voor im- en export tot belastingheffing, handelsbepalingen, productieregels enzovoort, een weloverwogen, beredeneerde samenhang aan te brengen, met behulp van begrijpelijke mechanismen die de verschillende praktijken en de effecten ervan met elkaar verbinden, waardoor het tevens mogelijk wordt al die praktijken als goed of slecht te beoordelen, niet op basis van een wet of moreel principe, maar op basis van proposities die op hun beurt worden onderworpen aan de splitsing tussen waar en onwaar. Op die manier wordt dus een fors deel van de bestuurlijke activiteit ondergebracht in een nieuw waarheidsregime. Het fundamentele effect van dat waarheidsregime is dat er een verschui-

ving plaatsvindt van alle vragen die voorheen door het bestuur konden worden geformuleerd. Vroeger waren dat vragen als: ben ik een goed bestuurder, conform de morele, natuurlijke, goddelijke enzovoort wetten? Dat was dus de vraag naar de bestuurlijke conformiteit. Vervolgens, in de zestiende en zeventiende eeuw, veranderde dit met de komst van de staatsraison in de vraag: bestuur ik goed genoeg, intensief, ingrijpend en gedetailleerd genoeg om de staat te brengen tot het punt dat door zijn moeten-zijn wordt bepaald, om de staat tot zijn maximale kracht te brengen? En daarna wordt de vraag: bestuur ik op de goede grens tussen te veel en te weinig, tussen het maximum en het minimum die de natuur der dingen voor me bepaalt – dat wil zeggen houd ik me binnen datgene wat intrinsiek noodzakelijk is voor mijn bestuurlijke activiteiten? En die kwestie, de opkomst van het waarheidsregime als principe voor de zelfbegrenzing van het bestuur, daar ga ik me dit collegejaar mee bezighouden.

Uiteindelijk is dit alles vergelijkbaar met hoe ik voorheen ziekte, criminaliteit, seksualiteit en waanzin heb benaderd. In al die gevallen was het geen kwestie van laten zien dat die zaken langdurig verborgen waren gebleven alvorens uiteindelijk te zijn ontdekt, en evenmin ging het erom te laten zien dat al die zaken niets anders waren dan gemene illusies of ideologische producten die oplossen in het licht van een eindelijk tot de toppen van haar kunnen gestegen rede. Het ging erom te laten zien via welke wisselwerkingen een hele reeks van praktijken – vanaf het moment dat ze werden afgestemd op een waarheidsregime – kon bewerkstelligen dat iets wat niet bestaat (waanzin, ziekte, criminaliteit, seksualiteit etc.) desondanks iets wordt, al blijft dat iets tegelijkertijd niet bestaan. Dat wil zeggen: wat ik wil laten zien is niet hoe een vergissing – wanneer ik beweer dat iets wat niet bestaat iets wordt, wil dat niet zeggen: ik wil laten zien hoe een vergissing feitelijk kon worden opgebouwd – niet hoe een illusie kon ontstaan, maar wat ik wilde laten zien is hoe iets wat niet bestaat iets kon worden ten gevolge van een bepaald waarheidsregime, en dus niet door een vergissing. Dat iets is geen illusie, want het is juist tot stand gebracht door allerlei praktijken, reële praktijken die dat iets dwingend in de realiteit hebben gegrift.

Al dat onderzoek over de waanzin, over ziekte, criminaliteit, seksualiteit en ook over mijn huidige thema, is bedoeld om te laten zien

hoe de verbinding tussen een reeks van praktijken en een waarheidsregime een dispositief van kennis en macht tot stand brengt dat iets wat niet bestaat daadwerkelijk in de werkelijkheid grift en het op legitieme wijze onderwerpt aan de splitsing tussen waar en onwaar.

Wat niet als werkelijk bestaat, wat niet bestaat als vallend onder een legitiem regime van waar en onwaar, dat is het moment, in de dingen die me hier en nu bezighouden, dat duidt op de geboorte van de asymmetrische bipolariteit van de politiek en de economie. Politiek en economie: geen dingen die bestaan, geen vergissingen, geen illusies of ideologieën, maar iets wat niet bestaat en toch in de werkelijkheid is gegrift, iets wat valt onder een waarheidsregime dat het ware en het onware van elkaar scheidt.

Welnu, dat specifieke moment, waarvan ik getracht heb de hoofdcomponent te belichten, bevindt zich tussen de door mij geciteerde uitspraak van Walpole en een andere tekst. Walpole zei *quieta non movere*. Wat in rust is moet je vooral onberoerd laten. Een advies geboren uit behoedzaamheid. We waren nog in de sfeer van de wijsheid van de vorst, en dat hield in: als de mensen zich kalm houden en geen drukte maken, als er geen misnoegen is of opstandigheid, laten we ons dan niet verroeren. Vorstelijke wijsheid. De uitspraak dateert naar ik meen van ergens in de jaren 1740. In 1751 verschijnt er een anoniem artikel in de *Journal économique*. In feite was het geschreven door markies d'Argenson,¹³ die op dat moment juist de Franse politiek achter zich had gelaten. En markies d'Argenson herinnert aan wat de handelaar Le Gendre zei tegen Colbert, toen Colbert hem vroeg: 'Wat kan ik voor u doen?' Dat antwoord van Le Gendre was: 'Wat u voor ons kunt doen? U moet ons laten begaan.'¹⁴ In zijn tekst, waar ik nog op terugkom,¹⁵ stelde D'Argenson: ik wil commentaar leveren op dat principe van 'laat ons begaan', *laissez-faire*,¹⁶ want, zo merkt hij op, dit essentiële principe zou op economisch gebied door elk bestuur in acht moeten worden genomen en moeten worden toegepast.¹⁷ Daarmee poneert hij expliciet het principe van de zelfbeperking van de bestuursraison. En wat betekent dat, de zelfbeperking van de bestuursraison? Wat is dat nieuwe type rationaliteit in de kunst van het besturen, die nieuwe vorm van calculeren op basis waarvan niet-bestuurders en bestuurders tegen elkaar zeggen: ik aanvaard, ik wil, ik streef ernaar, ik calculeer dat dit alles onberoerd moet blijven? Welnu,

algemeen genomen stel ik dit op één lijn met wat het ‘liberalisme’ wordt genoemd.*

* Hier aangekomen, ziet Foucault ervan af de laatste pagina’s van de geschreven tekst (pp. 25-32) op te lezen. Enkele elementen uit dit slot worden in het volgende college opnieuw opgenomen en verder ontwikkeld.

‘De term [liberalisme] dient in zeer brede zin te worden opgevat.

1. Aanvaarding van het principe dat er ergens een inperking van het bestuur moet zijn zonder dat dit gewoon een recht is dat van buiten komt.
2. Het liberalisme is ook een praktijk: waar precies het principe voor de bestuurlijke inperking te vinden en hoe de effecten van die inperking te berekenen?
3. Het liberalisme in engere zin is de oplossing die inhoudt dat de activiteitenvormen en -gebieden van het bestuur maximaal worden ingeperkt.
4. Ten slotte is het liberalisme de organisatie van de transactiemethoden die geschikt zijn om de inperking van de bestuurspraktijken te bepalen:
  - constitutie, parlement
  - opinie, pers
  - commissies, enquêtes

[p. 27] Een van de vormen van de moderne gouvernementaliteit, een vorm die zich kenmerkt door het feit dat hij, in plaats van op gerechtelijk geformaliseerde grenzen te stuiten, zichzelf intrinsieke grenzen oplegt, geformuleerd in termen van veridictie.

a. Uiteraard zijn het niet twee systemen die op elkaar volgen, of die zelfs in een onoplosbaar conflict terechtkomen. Heterogeniteit staat niet voor contradictie, maar voor spanningen, fricties, onverenigbaarheden over en weer, geslaagde of mislukte aanpassingen, instabiele vermengingen etc. En ook voor een taak die steeds opnieuw wordt opgepakt omdat ze nooit is voltooid: de taak om een samengaan of minstens een gemeenschappelijk regime tot stand te brengen. Dat is de taak om de zelfbeperking die het kennen oplegt aan een bestuur, juridisch vast te leggen.

[p. 28] Deze taak neemt in de periode van de achttiende [eeuw] tot in onze tijd twee vormen aan:

- Ofwel de bestuursraison en de noodzaak van haar eigen inperking onderzoeken om, door datgene wat vrij moet blijven heen, de rechten te herkennen die in de bestuurspraktijk toegankelijk moeten worden en een status moeten krijgen. Dit onderzoek naar de doeleinden, wegen en middelen van een verlicht en dus zichzelf inperkend bestuur kan ruimte maken voor het eigendomsrecht, het recht om in het eigen levensonderhoud te voorzien, het recht op arbeid enzovoort.
- Ofwel de fundamentele rechten onderzoeken, ze allemaal en allemaal

tegelijk tot gelding te brengen. En vanaf dat punt alleen toelaten dat er een bestuur wordt gevormd op voorwaarde dat het ze in zijn zelfregulering allemaal reproduceert.

De [geschrap: revolutionaire] methode van de bestuurlijke ondergeschiktheid.

[p. 29] De methode van het noodzakelijke en voldoende juridische residu is de liberale praktijk. De methode van de alomvattende bestuurlijke conditionering is de revolutionaire procedure.

b. Tweede opmerking: die zelfbegrenzing van de bestuursraison, kenmerkend voor het "liberalisme", onderhoudt een opmerkelijke betrekking met het regime van de staatsraison, die voor de bestuurspraktijk de weg opent naar een gebied van onbeperkte interventie, terwijl diezelfde staatsraison zich anderzijds, op grond van het concurrentie-evenwicht tussen de staten, beperkte internationale doeleinden stelt.

– De zelfbeperking van de bestuurspraktijk door de liberale raison ging gepaard met een versplintering van de internationale doelstellingen en de opkomst van de onbegrensde doelstellingen van het imperialisme.

[p. 30] De staatsraison correleerde met de verdwijning van het imperialistische principe ten gunste van het concurrentie-evenwicht tussen de staten. Er is een wisselwerking tussen de liberale raison en een activering van het imperialistische principe, niet in de vorm van het streven naar een groot rijk, maar in de vorm van het imperialisme, en dit dan gekoppeld aan het principe van de vrije concurrentie tussen individuen en ondernemingen.

Een kruislingse betrekking van begrensde en onbegrensde doeleinden met het binnenlands beleid en de internationale activiteiten.

c. Derde opmerking: deze liberale raison poneert zich als zelfbeperking van het bestuur op basis van een "naturaliteit" van de objecten en praktijken die aan zo'n bestuur gekoppeld zijn. Wat is dat voor naturaliteit?

– Die van de rijkdommen? Ja, maar dan simpelweg als betaalmiddelen die groeien of slinken, stagneren of [p. 31] circuleren. Maar veel meer zijn het de goederen voor zover ze worden geproduceerd, nuttig zijn en benut worden, voor zover ze tussen economische partners worden uitgewisseld.

– Het is ook de naturaliteit van de individuen. Maar niet van die individuen als gehoorzame of weerspannige onderdanen, maar voor zover ze verbonden zijn met die economische naturaliteit, voor zover hun aantal, hun levensduur, hun gezondheid en gedragingen complexe en verstrengelde betrekkingen onderhouden met deze economische processen.

De opkomst van de politieke economie en de invoering van het principe van de inperking in de bestuurspraktijk zelf gaan gepaard met een belangrijke vervanging, of liever een verdubbeling. Immers, de rechtssubjecten over wie

Mijn plan voor dit jaar was om mijn colleges te wijden aan de biopolitiek. Ik wil u laten zien hoe alle problemen die ik nu probeer te belichten, hoe al die problemen een centrale kern hebben, namelijk datgene wat 'de bevolking' wordt genoemd. Van daaruit kan zich zoets als een biopolitiek ontwikkelen. Maar een analyse van de biopolitiek kan in mijn visie pas worden ondernomen wanneer eenmaal inzicht is verkregen in het algemene regime van de bestuursraison waarover ik nu spreek, dat algemene regime dat we de waarheidsvraag mogen noemen, en om te beginnen de vraag naar de economische waarheid in de bestuursraison. Wanneer eenmaal duidelijk is waar het om gaat in het regime van het liberalisme, dat zich positioneert tegenover de staatsraison, of beter gezegd dat de staatsraison grondig verandert zonder misschien de fundamenteën van die staatsraison in twijfel te trekken, wanneer eenmaal duidelijk is geworden wat dat voor bestuursregime was dat liberalisme werd genoemd, zullen we naar mijn idee greep kunnen krijgen op wat precies de biopolitiek is.

Dus neemt u het mij niet kwalijk, maar gedurende enkele bijeenkomsten, waarvan ik u het precieze aantal nog niet kan voorspellen, ga ik me concentreren op het liberalisme. Ik wil u iets beter duidelijk maken waar het bij het liberalisme allemaal om gaat. Wat voor belang hebben we er uiteindelijk bij om stil te staan bij het liberalisme, de fysiocraten, D'Argenson, Adam Smith, Bentham, de Engelse utilitaristen, als niet de kwestie van het liberalisme zich feitelijk in onze onmiddellijke en concrete actualiteit aandient? Waar gaat het om wanneer er sprake is van liberalisme en wanneer een liberale politiek wordt toegepast op onszelf, op het heden, en welk verband kan het hebben met de juridische kwesties die 'de vrijheden' worden genoemd? Waar gaat het bij dat alles om, in de huidige discussie waarin de economische principes van Helmut Schmidt¹⁸ eigenaardig genoeg een zonderlinge echo vormen van stemmen die

de politieke soevereiniteit wordt uitgeoefend, manifesteren zich ook als een *bevolking* die door een bestuur moet worden georganiseerd.

[p. 32] Hier begint de lijn waarlangs een "biopolitiek" vorm krijgt. Maar iedereen kan zien dat dit slechts een deel is van iets veel breders, namelijk van die nieuwe bestuursraison.

Het liberalisme bestuderen als algemeen kader van de biopolitiek.'

ons bereiken van de kant van dissidenten in Oost-Europa, waar gaat het bij die vraagstukken van vrijheid en liberalisme om? Het is ook het vraagstuk van onze tijd. Dus nadat ik min of meer heb bepaald waar het scharnierpunt ligt, het punt van de historische oorsprong van dit alles, door enig licht te werpen op wat volgens mij vanaf de achttiende eeuw de nieuwe bestuursraison is, zal ik een grote sprong in de tijd maken en het hedendaagse Duitse liberalisme behandelen, want hoe paradoxaal het ook moge lijken: de vrijheid in deze tweede helft van de twintigste eeuw, of nauwkeuriger gezegd het liberalisme, is een term afkomstig uit Duitsland.

Noten

- ¹ Citaat uit de *Aeneis* van Vergilius (VII, 312), als motto gebruikt bij de *Traumdeutung* (Leipzig: Deutike, 1911, oorspr. 1900; Ned. vert. door Thomas Graftdijk, *De droomduiding*, Amsterdam: Boom, 2009, p. 21 [motto] en p. 675: *Flectere si nequeo Superos, Acheronta movebo*, 'Kan ik de Hemelingen niet doen buigen, dan zal ik de Onderwereld in beroering brengen'). Zonder expliciet naar Freud te verwijzen gebruikt Foucault het citaat ook al in *De wil tot weten. Geschiedenis van de seksualiteit*, deel 1, Ned. vert. door Peter Klinkenberg, Henk Hoeks en Hugues C. Boekraad, Nijmegen: SUN, 1984, tweede druk 1985, pp. 80-81: 'In feite is deze in onze tijd zo vaak herhaalde vraag slechts de jongste versie van een gewichtige stelling en eeuwenoud voorschrift: ginds bevindt zich de waarheid; ga zien of je haar kunt betrappen. *Acheronta movebo*: een oud besluit.' Vóór Freud werd dit citaat al zeer gewaardeerd door Bismarck, die het verscheidene keren gebruikt in zijn *Gedanken und Erinnerungen* (zie C. Schmitt, *Theorie des Partisanen*, Berlijn: Duncker & Humblot, 1963).
- ² Robert Walpole, eerste graaf van Oxford (1676-1745), leider van de Whig Party, die van 1720 tot 1742 de functies uitoefende van eerste minister ofwel *First Lord of the Treasury* en *Chancellor of the Exchequer*. Hij was een pragmatisch bestuurder, die in zijn streven om de politieke rust te bewaren de parlementaire corruptie uitbuitte.
- ³ Zie de verduidelijking van Foucault verderop, p. 41: 'De uitspraak dateert naar ik meen van ergens in de jaren 1740.' Het citaat geldt als Walpoles motto, zoals blijkt uit verscheidene geschriften van zijn zoon Horace, bijvoorbeeld diens *Letters* VIII, Londen/New York: Lawrence and Bullen / G.P. Putnam's Sons, 1903, p. 121. Zie ook L. Stephen, *History of English Thought in the Eighteenth Century*, Londen: Smith & Elder, 1902; heruitgave Bristol: Thoemmes Antiquarian Books, 1991, deel 2, p. 168. Het citaat is afkomstig uit *De Catilinae coniuratione* van Sallustius, 21, 1: 'Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde monia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis *quieta movere magna merces videbatur*' ('De mannen die deze redevoering hadden gehoord zaten in diepe ellende, in het heden lag voor hen niets goeds, noch mochten ze voor de toekomst op iets goeds hopen, en het verstoren van de openbare orde was voor hen al een mooie beloning'). Het illustreert de regel van de *common law*, bekend als de precedentregel, die voorschrijft dat men zich in gerechtelijke aangelegenheden dient te houden aan wat er is besloten en het bestaande niet mag ver-

anderen (*stare decisis* en *quieta non movere*). Het citaat wordt ook gebruikt door F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Londen: Routledge & Kegan Paul, 1960, heruitgave 1976, p. 410: 'Though *quieta non movere* may at times be a wise maxim for the statesman, it cannot satisfy the political philosopher.' (Franse vert. door R. Audouin en J. Garello, *La constitution de la liberté*, Parijs: Litec (Liberalia), 1994, p. 406).

- 4 Zie P. Veyne, 'Foucault révolutionne l'histoire', in: *Comment on écrit l'histoire*, Parijs: Le Seuil (Points Histoire), 1979, pp. 227-230, over dit methodologische nominalisme naar aanleiding van de uitspraak 'de waanzin bestaat niet'. Die tekst van Paul Veyne is uit 1978, en hier lijkt Michel Foucault de dialoog met de auteur van *Le pain et le cirque* weer op te pakken. In de collegereeks van het jaar ervóór heeft hij Paul Veyne hulde gebracht (zie *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France, 1977-1978*, ed. M. Sennelart, Parijs: Gallimard/Le Seuil [Hautes Études], 2004, het college van 8 maart 1978, p. 245). De kritiek op de universalia wordt nog eens onderstreept in het artikel 'Foucault', onder het pseudoniem Maurice Florence gepubliceerd in *Dictionnaire des philosophes* van Denis Huisman, 1984. Zie *Dits et Écrits, 1954-1988*, ed. D. Defert en F. Ewald i.s.m. J. Lagrange, vier delen, Parijs: Gallimard, 1994 (in het vervolg wordt naar deze editie verwezen met *DE*), deel IV, nr. 345, p. 634: de eerste methodologische keuze die voortvloeide uit 'de kwestie van de betrekkingen tussen subject en waarheid' was een 'systematisch scepticisme ten opzichte van alle antropologische universalia'.
- 5 In de volgende colleges van deze reeks komt Foucault niet meer op deze kwestie terug.
- 6 Zie *Sécurité, territoire, population* (zie noot 4), de colleges van 8, 15 en 22 maart 1978.
- 7 Zie Idem, het college van 1 februari 1978, p. 112 en p. 118 noot 39.
- 8 Zie 'Il faut défendre la société'. *Cours au Collège de France, 1975-1976*, ed. M. Bertani en A. Fontana, Parijs: Gallimard/Le Seuil (Hautes Études), 1997.
- 9 Jeremy Bentham (1748-1832), *Method and Leading Features of an Institute of Political Economy (including finance) considered not only as a science but as an art* (1800-1804), in: *Jeremy Bentham's Economic Writings*, ed. W. Stark, Londen: G. Allen & Unwin, 1954, deel III, pp. 305-380. Aan het eind van het eerste deel, 'The Science', in de sectie 'Genesis of the Matter of Wealth', introduceert Bentham het beroemde onderscheid tussen *sponte acta*, *agenda* en *non agenda*, dat vervolgens structuur geeft aan de drie hoofdstukken ('Wealth', 'Population', 'Finance') van het daaropvolgende

deel 'The Art'. De *sponte acta* zijn de economische activiteiten die de leden van een gemeenschap spontaan ontwikkelen, zonder enige tussenkomst van het bestuur. De termen *agenda* en *non agenda* duiden op de economische activiteiten van het bestuur voor zover ze al dan niet bijdragen aan een toename van het geluk (maximalisering van het genot en minimalisering van de pijn), het doel van elk politiek handelen. Hoe deze drie vormen van activiteit verdeeld zijn varieert met tijd en plaats, want de omvang van de *sponte acta* is afhankelijk van de mate waarin een land zich economisch heeft ontwikkeld. In zijn college van 7 maart 1979 (zie verderop, p. 257) verwijst Foucault opnieuw heel kort naar de door Bentham opgestelde lijst van *agenda*, zonder echter nog terug te komen op de geciteerde tekst (hoogstens indirect aan het slot van het college van 24 januari, zie verderop, pp. 96-97) naar aanleiding van het panoptisme als algemene formule voor het liberale bestuur.

- ¹⁰ De uitdrukking 'niet te veel besturen' komt van markies d'Argenson (zie hierna, noot 16). Zie ook de inleiding van E. Laboulaye op *Essais de morale et d'économie politique*, vijfde druk, Parijs: Hachette, 1883, p. 8: 'Een serieuze schrijver [uit Frankrijk] stelt dat deze ver gevorderd is in de politieke wetenschap waarin de volle kracht doorklinkt van de stelregel: niet te veel besturen; een stelregel die misschien nog wel meer betrekking heeft op de handel dan op ieder ander publiek belang.' (Laboulaye verwijst in een noot naar Quesnay.)
- ¹¹ Dit artikel verscheen voor het eerst in druk in deel v van de *Encyclopédie*, pp. 337-349, november 1755. Zie Jean-Jacques Rousseau, *Œuvres complètes*, deel III, Parijs: Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade), 1964, pp. 241-278. Naar deze tekst wordt reeds verwezen in *Sécurité, territoire, population* (zie noot 4), het college van 1 februari 1978, p. 98 en p. 116 noot 21.
- ¹² Zie P.P.F.J.H. Le Mercier de La Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, Londen/Parijs: Jean Nourse/Desaint, 1767 (zonder auteursnaam), hfdst. 24, 'Over het wettig despotisme'. Deze tekst is in de twintigste eeuw twee keer opnieuw uitgegeven: Parijs: P. Geuthner (Collection des économistes et des réformateurs sociaux de la France), 1910, en Parijs: Fayard (Corpus des oeuvres de philosophie en langue française), 2000.
- ¹³ René Louis de Voyer, markies d'Argenson (1694-1757), van 1744 tot 1747 minister van Buitenlandse Zaken, auteur van *Journal et Mémoires d'Argenson*, Parijs 1858 (een eerste, zeer onvolledige editie was in 1835 verschenen in de Baudouin-reeks 'Mémoires sur la Révolution française') en van *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*, Amsterdam: Rey, 1764. Samen met abbé de Saint-Pierre was hij een trouw

lid van de 'Club de l'Entresol', die in 1720 op initiatief van abbé Alary werd geopend en in 1731 op last van kardinaal Fleury weer werd gesloten. De uitdrukking *laissez faire* – laat maar begaan, grijp niet in – komt al herhaaldelijk voor in het ontwerp voor een verhandeling over de vrije handel van 31 juli 1742 (Journal et Mémoires d'Argenson, ed. J.B. Rathery, Parijs: Renouard, 1862, deel IV, 'Ontwerp voor een verhandeling over het voor en tegen, om na te gaan of Frankrijk alle binnenlandse en buitenlandse handelswaar vrij in en uit het koninkrijk zou moeten laten gaan').

- ¹⁴ L.P. Abeille, *Lettre d'un négociant sur la nature du commerce des grains*, Marseille, 8 oktober 1763, zonder aanduiding van plaats of jaar; heruitgave in: *Premiers opuscules sur le commerce des grains: 1763-1764*, Parijs: P. Geuthner (Collection des économistes et des réformateurs sociaux de la France), 1911, inleiding en verklarende inhoudsopgave E. Depitre, p. 103: 'Ik kan deze brief niet beter beëindigen dan door over de graanhandel in het bijzonder te stellen wat een handelaar uit Rouen aan Monsieur Colbert antwoordde over de handel in het algemeen: *Laissez-nous faire*, laat ons begaan.'
- ¹⁵ Verdere verwijzingen naar deze tekst ontbreken.
- ¹⁶ D'Argenson, 'Lettre à l'auteur du *Journal économique* au sujet de la *Dissertation sur le commerce* de M. de Marquis Belloni', *Journal économique*, april 1751, pp. 107-117; heruitgegeven in: G. Klotz (red.), *Politique et économie au temps des Lumières*, Publicaties van de universiteit van Saint-Étienne 1995, pp. 41-44: 'Er wordt verteld dat Monsieur Colbert een aantal vertegenwoordigers van de handel bij zich uitnodigde om te vragen wat hij voor de handel zou kunnen doen. De verstandigste, die het minst geneigd was tot vleierij, volstond met dit antwoord: *Laissez-nous faire*. Is ooit genoeg nagedacht over de verstrekkende betekenis van deze aanbeveling? Wat ik nu schrijf is slechts een poging tot commentaar.' (p. 42) In *L'Éloge de Gournay* van Turgot, geschreven in 1759, komt voor het eerst in de achttiende eeuw de naam van Le Gendre voor ('We weten wat Le Gendre ooit tegen Colbert zei: *laissez-nous faire*'. *Œuvres de Turgot*, ed. E. Daire, Parijs: Guillaumin, 1844, deel I, p. 288; Turgot, *Formation et distribution des richesses*, Parijs: Garnier/Flammarion, 1997, pp. 150-151). – Aan D'Argenson danken we ook de stelregel 'niet te veel besturen' (zie G. Weulersse, *Le mouvement physiocratique en France, de 1756 à 1770*, 2 delen, Parijs: Félix Alcan, 1910, deel I, pp. 17-18, waar geciteerd wordt uit het huldebljk ontleend aan *Éphémérides du citoyen*, juli 1768, p. 156: 'Hij had een boek geschreven met een voortreffelijk onderwerp en een even voortreffelijke titel: niet te

veel besturen'). D'Argenson zelf beweert een verhandeling te hebben geschreven getiteld *Pour gouverner mieux, il faudrait gouverner moins*, 'Om beter te besturen zou men minder moeten besturen' (*Journal et Mémoires d'Argenson* [zie noot 13], deel v, p. 362; geciteerd door A. Oncken, *Die Maxime 'Laissez faire et laissez passer'*, Bern: K.J. Wyss, 1886, p. 58).

- ¹⁷ D'Argenson, 'Lettre à l'auteur du *Journal économique*' (zie noot 16), p. 44: 'Ja, een gereguleerde en verlichte vrijheid zal voor de handel van een natie altijd meer kunnen uitrichten dan de meest intelligente overheersing.' Hij verdedigt hetzelfde standpunt met betrekking tot de graanhandel in een ander artikel, dat werd gepubliceerd in *Le Journal économique* van mei 1754, pp. 64-79: 'Arguments en faveur de la liberté du commerce des grains' (heruitgave in: Klotz [red.], *Politique et économie* [zie noot 16], pp. 45-54).
- ¹⁸ Helmut Schmidt (geboren in 1918), kwam in 1953 als SPD-afgevaardigde in de Bondsdag, werd in mei 1974 na het terugtreden van Willy Brandt bondskanselier. In 1982 in de minderheid gedrongen, maakte hij plaats voor Helmut Kohl.